УДК 811.161.2’374"15/17"
https://doi.org/10.33402/zuz-2020-111-129

Ганна ДИДИК-МЕУШ
доктор філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім.І. Крип’якевича НАН України
професор кафедри філології гуманітарного факультету
Українського католицького університету
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7384-5782
e-mail: hanna.dydykmeush@gmail.com

МОВНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНЦЯ XVI–XVIII СТ. ЯК ВИЯВ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Висвітлено важливі аспекти діахронійного мовознавства: значення писемних текстів, характеристику історика мови як дослідника; специфіку укладання історичних словників української мови і їхню відмінність від словників сучасної літературної мови. Розв’язання цих питань дасть змогу якнайповніше представити особливість мілітарної (військової) лексики української мови XVI–XVIII ст. у форматі історичного словника.

Подано міркування щодо авторства першого історичного словника української мови «О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинах и должностяхъ чиновникові. По алфавиту» (1808), який традиційно пов’язують з Василем Ломиковським (1777 – бл.1848) як його укладачем та Олександром Лазаревським як видавцем, що опублікував рукопис із назвою «Словарь малорусской старины» (1894).

Запропоновано характеристику військової лексики української мови XVI–XVIII ст. з позицій комбінаторної лінгвістики, а також аргументовано важливість лексикографічної кодифікації слів методом сполучуваності. Засвідчено особливості тлумачення словосполучень у невеликих за обсягом словничках (глосаріях) як додатків до текстів українських пам’яток, опублікованих за останні десятиліття. Комбінаторний підхід у лексикографії сприяє точнішому відтворенню мовної ситуації минулого загалом і мовного портрета українця, носія мови, зокрема.

Ключові слова: українські писемні пам’ятки, історична лексикографія, мовний портрет, міліарна культура, військова лексика, комбінаторна лінгвістика, сполучуваність.

Історик мови: поміж текстом і словником

Мову минулого можна досліджувати тільки на підставі пам’яток (рукописних чи друкованих) – необхідної передумови для студій із діахронійного мовознавства. Втім, опрацювання таких джерел створює чимало труднощів для історика мови і

вимагає від нього вирішення низки проблем: 1) вміти «слухати минуле» через текст[1]; 2) реконструювати минуле[2], так звану приховану реальність, що проявляє себе лише в непрямий спосіб – у характерних для певного часу й середовища вербальних кліше[3]; 3) витлумачити слово чи вираз, удавшись до методу інтерпретації; через те будь-яке дослідження в діахронії матиме значний відсоток припущення, адже йдеться не про конкретні фізичні об'єкти, а про сучасні уявлення про них: «Реконструкція минулого нагадує переклад поезії: вона можлива, але ніколи не буде точною, незалежно від того, ідеться про кулінарні рецепти, колоніальні поселення чи середньовічну музику… Потрібні велика сила уяви і стриманість, щоб уникнути небезпеки другої автентичності та безпідставних тверджень»[4].

Що ж до власне мовних чинників, то одним з основних підходів є такий: «фіксація того чи іншого елемента лінгвоструктури на письмі (як у поодиноких випадках, так і, особливо, масово) є неспростовним доказом існування чи закріплення його в мові, адже в пам'ятках він засвідчується завжди пізніше від часу свого виникнення … Фіксація явища в писемному тексті завжди є його документом, паспортом, який засвідчує: явище у відповідний час існувало, воно розвинулося не пізніше (хоч, звичайно, могло виникнути навіть на багато десятків років чи століть до цього)»[5]. Отож писемні пам'ятки – надійний критерій аналізу мовних явищ та процесів, але й він має недоліки: 1) треба зважати на ту об'єктивну причину, що немає певності в опрацюванні всіх доступних джерел, деякі з них можуть бути ще й сьогодні не відомими і не доступними дослідникові[6]; 2) одиничний вияв мовного явища ще не може стати підставою для висновку про його поширення в мовленні; однією з можливих причин такої ситуації вчені називають «описки», «помилки», бо, на їхню думку, фіксацій має бути кілька і відзначених не в одному тексті[7], зауважмо, однак, що поодинокі писемні факти не обов'язково виникали тільки внаслідок так званого псування книг, тобто перекручування, руйнування первісного тексту; писарі не лише механічно помилялися, а й, очевидно, навіть навмисно допускали зміни в протографі, тому що те чи те слово для них було чужим[8]; такі «навмисні помилки» якраз і можуть допомогти історикам мови під час синтезу та аналізу мовних явищ і локалізації джерел.

[1] Stock B. Listening for the Text: on the Uses of the Past. Philadelphia, 1990.

[2] Poulet G. Phenomenology of Reading. *New Literary History*, 1969. Vol. 1. No. 1. P. 53–68.

[3] Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002.

[4] Дейвіс Н. Європа: історія / пер. з англ.: П. Таращук, О. Коваленко. 2-ге вид. Київ: Основи, 2001.

[5] Німчук В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року». *Вісник Прикарпатського університету: Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. XIX–XX. С. 3–17.

[6] Лизанец П. Н. Венгеркие заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Будапешт, 1976. С. 87.

[7] Мойсієнко М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир, 2006. С. 42.

[8] Дет. див.: Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008. С. 3–6.

Щоб помістити давнє слово у словникову статтю і відповідно потлумачити його, треба знати, що історичний словник має особливості (за Л. Гумецькою)[9], які вирізняють його з-поміж словників сучасної мови:

• словник сучасної мови «оперує сучасним мовним матеріалом …, приступним кожному членові даного мовного колективу, ***історичний словник*** мови має по суті справу з мовою пам'яток, і з цього погляду його можна порівняти зі словником мертвої мови, в якому про значення слова інформує тільки конечна сума контекстів»;

• словники сучасної мови описують слово «як знак загального поняття, виділяючи основне (головне) значення слова, те, яке не визначається контекстом, а згодом додаються ще й елементи контексту, ***історичний словник*** мови, словник мови текстів, має справу тільки з *кожноразовою* актуалізацією загального поняття, знаком якого є слово, тільки з *даним* слововживанням, отже, часто тільки з *оказіональним* значенням слова»;

• словник сучасної мови розглядає значення слова і в мові (мовній системі), і в мовленні (контексті), а ***історичний словник*** – тільки в контексті; «документуючи дане значення цитатою, автор історичного словника не має права привносити не засвідчене контекстом значення тільки на тій підставі, що таке значення існує в сучасній мові, що "не може бути, щоби його не було давніше", і саме в цьому документальне значення історичного словника для виявлення історичного розвитку семантичної системи мови»;

• укладач словника сучасної мови, характеризуючи значення слова, зважає насамперед на власне знання мови, на власну мовну практику, зумовлену сумою ситуацій і контекстів, у яких певне слово йому трапляється; знання сучасної мови допомагає укладачеві ***історичного словника***, а часто містить у собі небезпеку, бо призводить до приписування значення, якого не засвідчує контекст.

Зважаючи на ці характеристики писемних текстів та їх кодифікацію в історичних словниках, можна зрозуміти найбільш ефективний спосіб сучасної лексикографічної інтерпретації українського лексикону XVI–XVIII ст.

Мілітарна лексика XVI–XVIII ст. Традиційна лексикологія і лексикографія

Об'єктом пропонованої статті є українські найменування війни та військової справи, що їх дослідники позначають терміном «військова лексика» переважно стосовно української мови XVI–XVIII ст. і все частіше як «мілітарна лексика», «мілітарна термінологія» (чи навіть «мілітаристська»[10]) та «мілітарна метафора»[11] – стосовно сучасного українського лексикону[12], зокрема галузевих термінологій[13], зважаючи, найімовірніше, на поширення англомовного терміна *military vocabulary*.

[9] Гумецька Л. Л. Історичний словник української мови (деякі аспекти теорії і практики укладання словника). *Мовознавство*. 1967. № 1. С. 44–49.

[10] Гогохія Н. Т. Мілітаризація дискурсу дитини в УРСР в 1929–1939 рр. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Луганськ, 2019. № 5 (328). С. 81–94.

[11] Скрипник М. В. Мілітарна метафора як один із засобів вербалізації концепту Україна в російських ЗМІ. URL: http:// www.irbis-nbuv.gov.ua

[12] Литовченко І. Антонімія у військовій лексиці української мови. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Варшава; Івано-Франківськ, 2015. Ч. ІІ. С. 119–125.

[13] Шапран Д. П. Мілітарна метафора в українській маркетинговій термінології. *Філологічні науки*. 2016. № 5 (32).

Українські назви про війну і військову справу віддавна детально описали Ф. Ткач[14], Л. Батюк[15], М. Рогаль[16], А. Генсьорський[17], Г. Халимоненко[18], Л. Мурашко[19], Т. Михайленко[20], Я. Яремко[21], Я. Рибалка[22], Л. Туровська[23], Н. Яценко[24], С. Гриценко[25], О. Андріянова[26] відповідно до традиційної класифікації цієї тематичної групи лексики за лексико-семантичними підгрупами, наприклад: 1) військове маневрування: *маршъ, експедиция, пасъ* та ін.; 2) військова тактика і стратегія, військові дії: *боєвати, сидло, варовати, отвротъ, уступовати, отпудити, побоиско, звитяжство* та ін.; 3) військові підрозділи, роди військ: *драґання, ґварнизонъ, ґвардия; караулъ, варта, компания* та ін.; 4) організація війська: *абшитъ, вербунокъ, строй, повітряникъ, кошъ, курѣнь, майданъ, таборъ* та ін.; 5) військове спорядження: *бехтеръ, панцеръ, пошви, похвы, ладунка* та ін.; 6) зброя: *бронь, зброя, армата, узброение, гаковница, мушкетъ, дѣло, ґвинтувка, шабля, шабелтасъ* та ін.; 7) військове командування: *директоръ, гетманъ, єнералъ, джура, осавула, осавулъ, отаманъ, товаришъ* та ін.; 8) атрибути військової влади, військова символіка: *гелмъ, барабанъ, китайка, кобза, тулумбасъ* та ін.; 9) воїни, зброєносці: *драбъ, драґанъ, гайдукъ, запасникъ, защитникъ, звитяжца, козакъ, копийникъ, оборонца, добошъ, подхватачъ, стражникъ, новозатяжный* та ін.; 10) військові трофеї: *булава, жолдъ, коруговъ, фана* та ін.; 11) військово-транспортна техніка: *ґаляра, байдакъ, чайка, чардакъ* та ін.; 12) полон, смерть: *крвавє, крвавитися, крывавобытный, помордованє, страченє на горло* та ін.; 13) оборонні та фортифікаційні споруди: *замокъ, зашанцованьє, стражница, стрільница, шанецъ, варовница* та ін.

[14] Ткач Ф. Е. Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого: лексика и фразеология. Львов, 1954.

[15] Батюк Л. І. Лексика Літопису Самовидця. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1959. Т. І. С. 24–36.

[16] Рогаль М. С. Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. *З історії української та інших слов'янських мов*. Київ, 1965. С. 171–192.

[17] Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ, 1961.

[18] Халимоненко Г. І. Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва. Київ, 1993.

[19] Мурашко Л. В. Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади). Київ, 1997.

[20] Михайленко Т. Д. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах (на матеріалі російської, німецької та української мов). Київ, 1996.

[21] Яремко Я. П. Формування української військової термінології. Дрогобич, 1997.

[22] Рибалка Я. І. Структура тематичної групи «військова лексика козацтва» в українській мові XVI–XVIII ст. Дніпропетровськ, 1998.

[23] Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні: Історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології. Київ; Ірпінь, 2005.

[24] Яценко Н. О. Формування назв військового одягу в українській мові. Київ, 2009.

[25] Гриценко С. Запозичення як джерело збагачення військової лексики XVI–XVII ст. *Писемні пам'ятки: від картотеки до словника* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів, 2013. С. 41–89.

[26] Андріянова О. Я. Військово-морська термінологія української мови: етапи формування та семантики. Запоріжжя, 2011.

Корпус військової лексики отримав належну лексикографічну інтерпретацію в історичних словниках української мови. Тільки один із них є цілісним лексикографічним проєктом – це укладений у Львові двотомний тезаурус «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» за ред. Л. Гумецької[27]. Інші словники (зокрема унікальний «Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка[28]) не завершені через репресії укладачів та редакторів під час совєтського терору; фундаментальний «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.»[29] має поки що 17 друкованих випусків (А–М), над наступними частинами інтенсивно працює у Львові група істориків-лексикографів відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Цікавим є той факт, що саме військова лексика сформувала основу першого історичного словника української мови, який, за твердженням мовознавців, мав у рукописі назву «О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту. Писано 1808 г.». Його автор – Василь Ломиковський (1777 – бл.1848), «історик-аматор, живучи на хуторі, цікавився української старовиною, збирав матеріали для нашої історії» і є, на думку В. Німчука, піонером українського історичного (діахронічного, поліхронічного) словникарства»[30]. В. Німчук стверджує, що «єдиною оригінально працею його є словник»[31], манускрипт якого придбав О. Лазаревський і в 1894 р. опублікував.

П. Горецький у своєму підручникові «Історія української лексикографії» кваліфікує «Словарь малоссійской старины» В. Ломиковського як «невеличку лексикографічну роботу початку XIX ст.», а про самого автора пише: «найбільше цікавився козацькою старовиною і сучасної мови не записував»[32]. Важливою, проте, є інформація, яку П. Горецький не увів до основного тексту книжки, а подав її у примітці: «При тлумаченні слів Ломиковський користувався російським "Новим словотолкователем" Яновського (1804 р.), на який він в одному місці посилається: "Атаманъ. Слово персидское, зри Словотолкователь [підкреслення моє – *Г. Д.-М.*], ч. I, стран. 272"»[33].

У такий спосіб уперше згадано про лексикографічне джерело, яке мав під рукою В. Ломиковський і з якого ретельно вибирав для реєстру ті слова, що найбільше його цікавили, – це переважно давні назви з часів козаччини та гетьманщини в Україні. Отож ідеться про тритомну працю М. М. Яновського (бл. 1764–1826) – великий

[27] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / голова редкол. Л. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I–II.

[28] Історичний словник українського язика / ред. Є. Тимченко. Харків; Київ, 1930–1932. Зош. 1–2 (А–Ж).

[29] Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17 (видання не завершене).

[30] Німчук В. В. Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. *Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*: у 2-х кн. Київ; Нью-Йорк, 2002. С. 5.

[31] Там само.

[32] Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963. С. 46–47.

[33] Там само. С. 47.

«Новый словотолкователь…»[34], що побачив світ у Санкт-Петербурзі 1803–1806 рр. Життя М. Яновського безпосередньо пов'язане з його батьківщиною – Харківською губернією (там батько служив офіцером Слобідського козачого війська), а також із Херсонською губернією, де М. Яновський провів останній період свого життя.

Згадуючи важливість для української лексикографії записів В. Ломиковського, про словник М. Яновського не повідомляв Б. Грінченко у своїй передмові до «Словника української мови»: «… маленькій "Словарь малорусской старины" В. Я. Ломиковскаго, … въ немъ объяснены слова, относящіяся къ обычаямъ, воинской и гражданской службѣ, чинамъ и должностямъ»[35]. Так само оминали згадки про словник-першоджерело й автори енциклопедичних видань, як, наприклад: а) Є. Онацький стверджує, що В. Ломиковський – «потомок гетьмана Апостола, полтавський поміщик, збирач матеріялів для української історії. Він перший почав записувати козацькі думи і склав цінний словник української старовини»[36]; б) «Енциклопедія українознавства» за ред. В. Кубійовича доволі загально кваліфікує словничок В. Ломиковського як збірку[37]. Чи й автори сучасних мовознавчих студій: Б. Галас зазначає, що В. Ломиковський «уклав словник української старовини ("О Малороссіи. О древнихь обычаяхъ малороссійскихъ, о службі воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту. Писано 1808 года"), у якому нараховується 71 стаття-гніздо з просторими поясненнями назв чинів козацького війська, різних військових закладів часів Гетьманщини. Лише в 1894 р. цей словник, як пам'ятку, опублікував О. Лазаревський»[38].

Словник В. Ломиковського як самостійну працю подано у найповнішому сьогодні бібліографічному покажчикові з української лексикографії Д. Пилипчука під 1894 р.[39].

Примітний і той факт, що свого часу М. Грушевський звернув увагу на словник В. Я. Ломиковського, опублікований 1894 р. у «Київській Старині», і 1896 р. в «Записках НТШ» вийшла його рецензія[40], вміщена згодом у 50-томник М. Грушевського[41] зі значними втручаннями в текст автора на рівні ортографії (що саме собою може

[34] Яновский Н. М. Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту содержащій: разныя въ Россійскомъ языкѣ встречающіеся иностранныя реченія и Техническія термины. Санкт-Петербург: Тип. Акад. наук, 1803–1806. Ч. 1–3.

[35] Гринченко Б. Предисловіе. *Словарь украинскаго языка*, собранный редакціей журнала «Кіевская старина» / ред. Б. Д. Гринченко. Кіевъ, 1907. Т. І. С. 11.

[36] Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес, 1960. Кн. VII (Ле–Ме). С. 860.

[37] Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. ред. В. Кубійович. Вид-во: «Молоде життя», 1962. Перевид. в Україні: Львів: Вид-во НТШ, 1994. Т. 4. С. 1375.

[38] Галас Б. Ф. С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кінець XVIII – початок XX ст.). Ужгород, 1995. 300 с.

[39] Пилипчук Д. Словники української мови: 1596–2018. Бібліографічний покажчик. Київ: Просвіта, 2020. С. 48.

[40] Грушевський М. Словарь малорусской старины, составленый въ 1808 г. В. Я. Ломиковскимъ. Киевъ, 1894. 36 с. (додаток до Київської Старини 1894 р.) [Рец.]. *Записки Наукового товариства імени Шевченка* / під ред. М. Грушевського. Львів, 1896. Т. XI: Бібліоґрафія (рецензиї й справоздання). Кн. III. С. 34.

[41] Грушевський М. [Рец.]. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. *Грушевський М. Твори:* у 50-ти т. Львів: Світ, 2008. Т. 14. С. 232–233.

стати об'єктом окремого мовознавчого дослідження). Оскільки рецензія М. Грушевського становить значний інтерес для пропонованого дослідження, нижче подаємо її, самовільно виправлену редакторами повного зібрання творів ученого, а в квадратних дужках зазначаємо написання відповідно до оригінального тексту в «Записках НТШ»:

Василь Ломиковський (р. 1778, вмер десь в середині [*середині*] XIX в.), потомок гетьмана Апостола й вислужений штабс-капітан російської [*російскої*] армії, представляє собою одного з тих аматорів української старовини, що їх студіюванням [*студиєванєм*] недавно зайнявся [*заняв ся*] д. Лазаревський (див. Записки, т. VIII). Виданий під виписаним тут титулом словар Ломиковського «О Малороссии [*Малороссіи*], о древних обычаях малороссийских [*малороссійскихъ*], о службе [*службѣ*] воинской и гражданской, о чинах [*чинахъ*] и должностях [*должностяхъ*] чиновников [*чиновниковъ*]» містить в собі уложені в порядку альфабетнім пояснення, переважно назв урядів Гетьманщини й термінології [*термінольогії*] урядової, а також і предметів побутових (коровай, кафтан etc.); є деякі слова й такі, що до України не належать [*неналежать*]. Історичні пояснення, що дає подекуди сей український антиквар, дуже часто недокладні або фальшиві, але те, що уведено в словар з практики урядової Гетьманщини з кінця XVIII в., з власних відомостей та свіжої [*сьвіжої*] пам'яті [*памяти*], справді [*справді*] має вартість для історика, служачи ілюстрацією [*ілюстрациєю*] документальних відомостей. На взірець цікавих [*цїкавих*] звісток побутових випишемо дещо з sub voce «кафтан»: «На Україні [*Україні*] се нижня одіж [*одїж*], що чоловіки носять під кунтушем [*кунтушом*] або черкескою; вдома [*в дома*] або між приятелями не одягають ані [*ані*] кунтуша, [кома відсутня] ані [*ані*] черкески, а військові при вправах звичайних теж для полегші [*полекші*] бувають в самім кафтані [*кафтані*]; складом зовсім [*зовсїм*] подібний як у духовних підрясник (реверенда) або полукафтан, довгий доволі [*до волі*], і щоб пола за полу добре заходила; а коло ковніра [*ковнїра*] застебується [*застебуєть ся*] гапликом, ґудзиком [*гузиком*] або бляшкою; заможні, а більш чистюки, любили робити сі [*сї*] защіпки з золота, перлів або діамантів [*дияментів*]; людям не військовим і приватним не було приписано ані [*ані*] цвіту, ані [*ані*] матерії [*материї*], і тому траплялись кафтани різного [*ріжного*] цвіту [*цьвіту*] й матерій [*материй*], і адамашкові (парчеві); особливо ж [*особливо-ж*] чистюки українські, як тепер дами, були такими ж [*такими-ж*] модниками щодо [*що-до*] вибору цвіту [*цьвіту*] черкески та кафтана: фіолетове верхнє, спід зелений, або біле і червоне, кафтан адамашковий, черкеска оксамитна [*аксамитна*] або атласова» і т. ін.

Шан[овний] видавець в нотках позазначав помилки словника, а подекуди доповнив його на основі інших [*иньших*] матеріалів [*материялів*] (sub voce бунчужний [*бунчучний*] товариш, бунчужний [*бунчучний*] генеральний [*ґенеральний*] і ін. [*ин.*]).

Зауважмо, М. Грушевський називає В. Ломиковського «аматором української старовини», «українським антикваром» і, не вдаючись до з'ясування першоджерела рукопису В. Ломиковського, стверджує: «Історичні пояснення, що дає подекуди сей український антиквар, дуже часто недокладні або фальшиві, але те, що уведено в словар з практики урядової Гетьманщини з кінця XVIII в., з власних відомостей та свіжої [*сьвіжої*] пам'яті [*памяти*], справді [*справді*] має вартість для історика, служачи ілюстрацією [*ілюстрациєю*] документальних відомостей»[42].

[42] Грушевський М. [Рец.]. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. … С. 233.

Найточнішу інформацію про словникові записи В. Я. Ломиковського знаходимо не в мовознавчій літературі, а в «Енциклопедії історії України»[43], яка подає цього автора насамперед як агронома, а потім уже як історика-аматора, етнографа і перекладача. Працю «О Малороссии: О древних обычаях малороссийских…» коректно кваліфіковано як рукопис, в якому «подано відомості з життя і побуту українського народу» і який, за дослідженням В. Кравченка[44], «становить собою переважно виписки з опублікованого 1803 року словника М. Яновського». Цілком обґрунтовано зауважено, що нині «історичні роботи» В. Я. Ломиковського дослідники оцінюють дещо інакше – «переважно як виписки чи конспекти на історичні теми (сам Ломиковський жоден зі своїх «історичних» рукописів не оприлюднив і, очевидно, не вважав їх оригінальними творами)»[45].

З якою метою В. Ломиковський студіював тритомник М. Яновського і за яким принципом виписував слова та вирази? Зівставлення реєстру слів В. Ломиковського (далі – СлЛом) зі словником-оригіналом М. Яновського (далі – СлЯн) дає змогу дійти таких висновків:

1) справді, як стверджують дослідники П. Горецький, В. Німчук та ін., у рукописі СлЛом вміщено 71 статтю енциклопедичного типу, що стосується козацького війська й давньої української державної адміністрації; тут варто підтвердити, що кожне реєстрове слово чи вираз у СлЛом мають ідентичні відповідники в СлЯн, тобто В. Ломиковський не давав нічого іншого, крім того, що пропонував у реєстрі СлЯн;

2) однак у СлЛом значення слів та виразів, вибрані зі СлЯн, не ідентичні порівняно з оригіналом:

а) СлЛом майже точно відтворює ті значення слів, які у СлЯн пов'язані виключно з Україною (наприклад, ***байдакъ, гетманъ, есаулъ, казусъ, кобза, компуты, пикенеръ, посполитый*** та ін.); незначні відмінності виявляємо в тих словникових статтях СлЛом, які, на думку В. Ломиковського, мають неточні тлумачення чи переклад у СлЯн (наприклад, у СлЯн під словом ***хорунжій*** подано два слова-тлумачення – ***знаменщикъ*** і ***знаменосецъ*** (ч. 3, с. 1121), тимчасом як СлЛом наводить тільки одне – ***знаменосецъ***, імовірно, найбільш відповідне в українській мові, на думку В. Ломиковського (с. 32);

б) якщо ж словникова стаття в СлЯн є обширна і з розлогим екскурсом в історію поняття, то СлЛом подає тільки той її фрагмент, який безпосередньо стосується України (наприклад, ***кафтанъ***, ***контора, почта*** та ін.); детальніше варто сказати про такі реєстрові слова з «усіченим» тлумаченням, що несе відповідні конотації, як-от:

– словникова стаття ***типографія*** у СлЯн викладена на 8 сторінках (ч. 3, с. 851–859), а вибраний фрагмент у СлЛом (с. 32) чітко засвідчує намагання укладача передати те, що саме в Європі, головно на українських теренах, надруковано перші книги (Острог, Львів, Почаїв, Київ, Галич, Чернігів), про які так детально пише М. Яновський; у такий спосіб інформація, розпорошена у СлЯн, у СлЛом промовиста і свідчить про роль та значення власне української друкованої книги;

[43] Скрипник П. І., Грузін Д. В. Ломиковський Василь Якович. *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 265–266.

[44] Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. С. 79.

[45] Скрипник П. І., Грузін Д. В. Ломиковський Василь Якович. С. 266.

– словникова стаття ***конфедерація*** у СлЛом складається з одного абзаца, на відміну від розлогого трактування у СлЯн (ч. 2, с. 387–388), однак цей абзац у СлЛом акумулює увагу користувача на важливому моменті в історії православ'я в Україні: «*Славнѣйшая изъ конфедерацій есть при съѣздѣ вельможъ коронныхъ, духовныхъ и міпскихъ, всего рицарства и депутатові польскихъ, литовскихъ, кіевскихъ, волынскихъ, подлѣскихъ, русскихъ, прусскихъ, поморскихъ, жмудскихъ, лифляндскихъ, и прочихъ, учинення въ Варшавѣ генваря 28 дня 1573 года, которою утверджено свободное греческое въ Малороссіи вѣроисповѣданіе, безопасность храмовъ, личная каждаго безопасность и собственность владѣнія*» (с. 26–27);

– словникова стаття ***академія*** у СлЯн має детальний виклад (ч. 1, с. 53–56); у СлЛом опущено загальні відомості про античні часи та ін., а подано одним реченням: *«Академія заведена въ Мароссіи въ городѣ Кіевѣ, въ архіерейство Петра Могилы»* (с. 1); пор. також скорочену у СлЛом словникову статтю ***бунчукъ***: «Такъ назывался въ Малороссіи знакъ почести гетманской, состоявшій изъ золотого жезла, иногда драгоцѣнными камнямя осыпаннаго, и при выборѣ гетмана, въ знакъ пріемлемой власти, ему съ протчи ми почетными знаками вручаемый…» (с. 2).

в) трапляється і таке, що слово в СлЯн стосується українських реалій у кількох своїх значеннях, однак у СлЛом це слово зафіксоване з одним – тим, що пов'язане з військовою справою: наприклад, слово ***войтъ*** (с. 4–5).

На нашу думку, В. Ломиковський укладав реєстр короткого словничка так, як це робив чи робить майже кожен зацікавлений у своїй справі аматор та й навіть науковець, що користується працями інших авторів, на підставі яких розвиває власні теми досліджень.

Мілітарна лексика XVI–XVIII ст. Сполучуваність і принципи комбінаторного словника

Залишаючи за В. Ломиковським право бути таки першим у справі укладання історичного словника української мови, розглянемо його рукопис із позицій комбінаторної лексикографії української мови, яка, хоч і не мала донедавна прикладів таких українських словників, проте намагання кодифікувати не слово, а словосполучення помітне в багатьох лексиконах. Для рівноваги аналізу зівставимо словник В. Ломиковського з невеликими за обсягами словничками-глосаріями, що їх дослідники додавали до текстів опублікованих пам'яток української мови XVI–XVII ст.

Уважне опрацювання матеріалів В. Ломиковського з огляду на фіксацію в ньому реєстрових слів свідчить про те, що укладач розумів важливість саме складеного найменування – військового терміна – для номінування галузевих понять, тому насамперед інтуїтивно розміщував такі словосполучення в реєстрі своєї лексикографічної праці (цього не спостерігаємо у словнику М. Яновського, з якого, як було сказано вище, В. Ломиковський безпосередньо брав матеріал). В. Ломиковський підходив до справи тлумачення складених назв (субстантив + ад'єктив) двояко:

1) статус реєстрового слова мала назва-субстантив; далі в окремих словникових статтях було розміщено той самий субстантив, але вже у складі номінативного словосполучення, як-от: ***атаманъ, атаманъ кошевый, атаманъ сотенный, атаманъ сельскій, атаманъ куринный*** (с. 1–2); аналогічно спостерігаємо і щодо реєстрового слова ***козакъ*** (с. 13–15), після якого окремими словниковими статтями як самостійні номінативні одиниці подано словосполучення ***козакъ украинскій, козакъ запорожскій или низовый,***

козакъ выборный или реестровый, козакъ абшитованный, козакъ аттестованный (с. 15–18);

2) реєстровими не були ані сама назва-субстантив, ані сам означальний компонент до неї, проте номінативне словосполучення за участю того ж субстантива з означенням одразу розміщене як реєстрове: у СЛом виявляємо реєстрове словосполучення ***бунчуковые товарищи***, проте в реєстрі не знайдемо ані ад’єктива ***бунчуковый***, ані субстантива ***товарищъ*** (с. 2), що, як відомо, суперечить усталеній традиційній лексикографічній практиці. Саме в такий спосіб В. Ломиковський засвідчує важливість номінативного словосполучення ***бунчуковые товарищи*** для мовної картини світу тогочасної України. Аналогічно спостерігаємо у винесенні в реєстр складних назв:

а) канцеляристъ войсковый, канцеляристъ старшій (с. 6–8) – у СлЛом відсутній стрижневий субстантив ***канцеляристъ*** як реєстрове слово;

б) канцелярія войсковая, канцелярія скарбовая, канцелярія военная и войсковая, канцелярія министерская, канцелярія артиллерійская, канцелярія полковая, канцелярія экономическая ясневельможнаго (с. 8–12) – у СлЛом відсутній стрижневий субстантив ***канцелярія*** як реєстрове слово;

в) коммисія генеральная счетная, коммисія счетная полковая (с. 22–23) – у СлЛом відсутній стрижневий субстантив ***коммисія*** як реєстрове слово.

Можна стверджувати, що аналогів такого лексикографічного вирішення, як у рукописі В. Ломиковського, в українській історичній лексикографії поки що не було виявлено.

Опублікований словниковий матеріал В. Ломиковського, укладений 1808 р., порівняємо з напрацюваннями українських дослідників, які укладали глосарії у ІІ половині ХХ ст. і принагідно повинні були вирішувати проблему реєстрації слова чи словосполучення для номінації тієї чи тієї спеціальної назви. Способи інтерпретації сполучуваності в українській історичній лексикографії вдалося простежити, узявши до уваги: «Словник застарілих слів і юридичних термінів» (далі – СлТУ)[46], «Словник застарілих слів, значень і юридичних термінів» (далі – СлДБВ)[47], «Словник» (далі – СлДМВН)[48], «Словник застарілих слів і юридичних термінів» (далі – СлККПС)[49], «Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів» (далі – СлЛЛ)[50],

---

[46] Словник застарілих слів і юридичних термінів. *Торгівля на Україні (XIV – середина XVII ст.): Волинь і Наддніпрянщина* / відп. ред. М. Ф. Котляр. Київ: Наукова думка, 1990. С. 357–368.

[47] Словник застарілих слів, значень і юридичних термінів. *Документи Брацлавського воєводства (1566–1606)* / упоряд.: М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. С. 1039–1067.

[48] Словник. *Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Збірник актових документів* / відп. ред. В. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1981. С. 303–309.

[49] Словник застарілих слів і юридичних термінів. *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)* / відп. ред. В. В. Німчук. Київ, 1991. С. 325–331.

[50] Словник застарілих, маловживаних та актових слів і виразів. Бевзо О. А. *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 165–169.

«Словник малозрозумілих слів» (далі – СлЛРК)[51] і «Словник застарілих та маловживаних слів» (далі – СлЛС)[52].

Словнички-глосарії до опублікованих джерел якнайкраще засвідчують, з одного боку, важливість таких ад'єктивно-субстантивних словосполучень (далі – АСС) у мовленні того часу, насамперед в юриспруденції, виробничій сфері, в науці. З іншого – необхідність певним чином оформлювати їх лексикографічно, що й намагалися реалізувати мовознавці й історики – автори цих словничків-додатків.

Невеликі за обсягом (відповідно до свого «жанру»), словнички-глосарії буквально складені з таких стійких АСС[53]. Подамо деякі критичні зауваги про спосіб лексикографічної презентації АСС у таких словничках. Наші міркування стосуються:

Позиції у словниковій статті: стійкі АСС у глосаріях розміщені переважно після вокабули та її тлумачення. Вони, проте, опиняються і на місці реєстрового слова, причому часто без належного обґрунтування (наприклад, як реєстрові фігурують АСС **випис врядовий** 'випис із судово-адміністративних книг', **гостинний товар** 'товар іногородніх та іноземних купців' [СлТУ, 358], **пани оправна** 'пожиттєва власниця маєтку…', **пани Ради коронної** 'сенат Польського королівства' [СлТУ, 363]; **брат стриєчный** 'двоюрідний брат, син стрия' [СлДБВ, 1039], **свято гркческое** 'православне свято' [СлДБВ, 1062] та ін. Або всі без винятку стійкі АСС є вокабулами, як-от дев'ять складених назв у «Словникові малозрозумілих слів» наприкінці «Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.»: **гроші готовыє**, **жалобливая сторона**, **малженский стан**, **ѡтпорная сторона**, **позвання сторона**, **пѣняжна плата**, **радецка печать**, **шкодливая рана** і **шкодливая сторона** [СлЛРК, 217–219].

Способу викладу значень, аналогічного у двох глосаріях: **выпис врядовый** 'випис із судово-адміністративних книг' [СлККПС, 326] і **випис врядовый** 'тс.' [СлТУ, 358]. Проте тлумачення переважно різне:

а) навіть у межах стійких АСС зі спільним стрижневим словом: **люди житії** 'категорія служилих людей [у Пскові]', **люди люзні** 'неосілі люди без визначеного заняття, волоцюги', **люди неясачні** 'неоподатковані люди; люди, які не виконують тяглової повинності' [СлТУ, 362]; **ѡтпорная** сторона 'позвана до суду сторона, відповідач на суді' і **позванная сторона** 'сторона, позвана до суду' [СлЛРК, 218];

б) стосовно однотематичних АСС: **вепрь десетинныи** 'данина у вигляді кожного десятого вепра, яку давали піддані своєму панові' [СлДБВ, 1040] і **дєсєтина пчолинаꙗ** 'данина з підданих у вигляді кожного десятого вулика' [СлДБВ, 1044];

в) у найбільш уживаних АСС, зокрема зі стрижневим словом **листъ**: у межах одного словничка: **лист заручныи** 'зобов'язання', **лист комисарскии** 'декрет комісарського суду', **лист компромисныи** 'документ із викладом умов полюбовної угоди', **лист отвористыи** 'відкритий лист із розпорядженням', **лист одрочоныи** 'акт введення у землеволодіння' [СлККПС, 328], або в межах кількох словничків: **лист заручный** 'із вказанням суми заруки (штрафу), який експонент зобов'язується сплатити на випадок

---

[51] Словник малозрозумілих слів. *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів* / відп. ред. І. П. Чепіга. Київ, 1986. С. 217–219.

[52] Словник застарілих та маловживаних слів. *Літопис Самовидця* / підгот. до вид. Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 182–187.

[53] Ширше див.: Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник. Львів: Коло, 2018. С. 486–500.

порушення ним певної угоди' [СлТУ, 361] – **лист заручный** 'зобов'язання' [СлККПС, 328]; **лист увяжьчыи** 'акт уведення в землеволодіння' [СлККПС, 328] – **лист увяжчий** 'документ, за яким вводили когось у законне володіння маєтком' [СлДМВН, 305] – **лист увяжчии** 'лист, що фіксує офіційне введення у володіння маєтком' [СлДБВ, 1050] та ін.

Обсягу тлумачення: а) короткий (**консенс королевскии** 'документально оформлена згода короля' [СлДБВ, 1049]); б) поширений (**справа болшаѧ** 'справа сторони в суді на більшу суму, що давало цій стороні право не з'явитись на розгляд справи на меншу суму в іншому суді' [СлДБВ, 1063]; **кгродский вряд** 'судово-адміністративний уряд, який поширював свої компетенції на територію повіту і очолювався старостою' [СлДМВН, 305]) і в) розгорнутий, енциклопедичний (**кгродскии суд** 'становий суд на українських землях, запроваджений Литвою і Польщею, що очолювався у воєводствах воєводою, а в повітах – старостою, розглядав як цивільні, так і кримінальні справи різних верств населення, включаючи і шляхту' [СлДМВН, 305]) та ін.; до того ж значення АСС часто саме потребує пояснення (**дерево посполитоє** 'неелітне, просте дерево' [СлДБВ, 1044]; **затяги правныє** 'чинності, пов'язані з судовим процесом' [СлККПС, 326] та ін.).

Немотивованого виокремлення АСС як стійких словосполучень: **пѣняжная плата** 'грошова плата' [СлЛРК, 218].

Таблиця 1

Інтерпретація сполучуваності в українській історичній лексикографії

Джерело	Реєстрове слово	Словосполучення
«Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.» за ред. Є. Тимченка	**листъ** 'лист, грамота, письмо, послание'	1. **листъ арештовный** 'арестный лист' (I, 34) 2. **листъ безмытный** 'грамота на беспошлинную торговлю' (I, 48) 3. **листъ вызнаный** 'вкладная грамота' (I, 138) 4. **листъ вѣрячий** 'верительная грамота' (I, 166) 5. **едналный листъ** 'полюбовный' (I, 243) 6. **листъ кглейтовный** 'охранная грамота' (I, 196) 7. **листъ записный** 1) 'духовное завещание'; 2) 'обязательство' (I, 281) 8. **листъ отвористый** 'открытое письмо' 9. **листъ позовный** 'повестка ответчику' 10. **листъ розрѣшальный** 'разрешительная грамота для покойника' 11. **листъ судовый** 'решение суда' 12. **листъ упоминальный** 'увещевательная грамота' (I, 404) 13. **листъ подводный** 'открытое письмо на право требовать подвод' (II, 131) 14. **листъ позовный** 'вызов в суд, повестка' (II, 150) 15. **листъ роспустный** 'разводная' (II, 295) 16. **увяжчій листъ** 'вводный лист' (II, 414)

СлДБВ	**лист** ‘королівський привілей, королівське розпорядження’	1. **лист веновныи** ‘лист стосовно віновного зобов’язання’ 2. **лист вечистыи** ‘лист про даруваняя маєтку у вічне володіння’ 3. **лист вызнаныи** ‘лист з підтвердженням конкретної юридичної дії, вчиненої експонентом або його попередником’ 4. **лист даровныи** ‘лист про дарування маєтку’ 5. **лист делчии** ‘лист щодо поділу маєтку’ 6. **лист завартыи, зашити** ‘закритий лист із розпорядженням чи повідомленням’ 7. **лист записныи** ‘лист про дарування чи уступку маєту’ 8. **лист заставныи** ‘лист про надання маєтку в заставу’ 9. **лист купчии, продажныи** ‘лист про купівлю-продаж маєтку’ 10. **лист навпоминалныи, упоминалныи** ‘лист, який нагадує про виконання обов’язку чи зобов’язання’ 11. **лист обвесныи** ‘лист про сповіщення чогось’ 12. **лист ѡтвористыи, ѡтвороныи** ‘відкритий лист із розпорядженням чи повідомленням’ 13. **лист отворотный** ‘відстрочувальний лист’ 14. **лист отказный** ‘лист про відмовлення володіти маєтком на користь іншої особи’ 15. **лист позовныи** ‘лист, що містить позов’ 16. **лист протестацыиныи** ‘лист, що містить протестацію’ 17. **лист увяжчии** ‘лист, що фіксує офіційне введення у володіння маєтком’ 18. **лист умоцованыи** ‘лист про надання уповноваження представляти в суді інтереси його автора’ (с. 1050)
СлДМВН	**лист** ‘юридичний документ, повідомлення’	1. **лист авизориялный** ‘лист з повідомленням’ 2. **лист веновный** ‘документ про придане’ 3. **лист отвористый** ‘відкритий лист’ 4. **лист увяжчий** ‘документ, за яким вводили когось у законне володіння маєтком’ (с. 305)

СлТУ	**лист** ‘юридичний акт’	1. **лист безмитний** ‘лист із офіційним дозволом на право безмитної торгівлі’ 2. **лист завартий** ‘закритий лист із розпорядженням чи повідомленням’ 3. **лист записний** ‘лист із оголошенням про дарування чи уступку майна’ 4. **листъ заручний** ‘лист із вказанням суми заруки (штрафу), який експонент зобов’язується сплатити на випадок порушення ним певної угоди’ 5. **листъ визнаний** ‘лист із підтвердженням конкретної юридичної дії, вчиненої експонентом’ 6. **лист квитовний** ‘лист-розписка про оплату експоненту грошових сум’ 7. **листъ отвороний, листъ отвористий** ‘відкритий лист із розпорядженням чи повідомленням’ 8. **листъ позволений** ‘лист із оголошенням про дозвіл ексціпієнту виконати певну юридичну дію’ (с. 361)
СлККПС	**лист** ‘юридичний акт’	1. **лист заручныи, лист ручныи** ‘зобов’язання’ 2. **лист комисарскии, лист комисейныи** ‘декрет комісарського суду’ 3. **лист компромисныи** ‘документ із викладом умов полюбовної угоди’ 4. **лист отвористыи, лист отвороныи** ‘відкритий лист із розпорядженням’ 5. **лист отрочоныи, лист одрочоныи** ‘лист на відстрочку судових розглядів’ 6. **лист уважьчыи** ‘акт введення у землеволодіння’ (с. 328)

Огляд і аналіз словникових матеріалів доводить такі незаперечні факти: 1) АСС однозначно привертають пильну увагу укладачів; 2) немає єдиних підходів теоретичного обґрунтування ступеня стійкості АСС (див. Таблиця 1); 3) немає єдиних засад лексикографічного опису, а тому очевидним є різнобій у лексикографічній кодифікації. Більшість лексикографів виходить із ситуації на власний розсуд, базуючись, звичайно, на особливостях створюваних словників.

Тексти пам’яток української мови XVI–XVIII ст. – як єдине доступне джерело вивчення АСС для сучасного дослідника мови того часу – підтверджують висновки про те, що ад’єктивну лексику на рівні з іншими розрядами слів варто кваліфікувати

значною мірою як дискурсивно-когнітивні утворення, адже такий підхід до вивчення слів різної частиномовної належності ґрунтується на природних принципах категоризації і виявляє, як у цій категоризації відображаються найважливіші особливості сприйняття й осмислення людиною світу. Дискурсивно-когнітивний підхід до вивчення частин мови дає змогу визначити їх як концептуальні структури, які відповідають і фрагментам сприйманої дійсності, і функціям цих частин мови у складі висловлювання й дискурсу. Така концепція (її дотримуються О. Афанасьєва, О. Кубрякова і В. Дем'янков, Ф. Вулф і Е. Ґібсон та ін.), з одного боку, поглиблює традиційне розуміння частин мови, доцільність і загальнолінгвістичне значення якого приймає більшість сучасних учених, а з іншого – нове розширене тлумачення частин мови. Із когнітивної точки зору, із погляду ментальної репрезентації ад'єктив як частина мови має означальне значення і, порівняно з іншими означальними словами, чітку семантичну видільність (виокремлюваність); він позначає непроцесуальні ознаки суб'єкта, фіксуючи насамперед найбільш стійкі.

Відповідно комбінаторний підхід у сучасній практичній лексикографії дасть змогу якнайповніше представити лексичний матеріал, вибраний чи з найновіших текстів української мови, чи з писемних пам'яток XVI–XVIII ст. Щодо українських писемних джерел, то розпочато роботу над укладанням першого в українській історичній лексикографії словника сполучуваності української мови XVI–XVIII ст.[54]

Пропонований «Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть» є історичним, комбінаторним, тлумачним (частково – перекладним та енциклопедичним), за розміщенням лексичного матеріалу – прямим (алфавітним), за характером опису сполучуваності – лінгвоцентричним словником. Словник відображає лексико-синтаксичий і (частково) лексико-фразеологічний тип сполучуваності; до того ж лексичні одиниці, описані тут, мають різний ступінь стійкості та переосмислення: вільні АСС, АСС перехідного (проміжного) типу і фразеологічно зв'язані АСС. Лексикографічна інтерпретація АСС здійснюється на основі лінгвістичного, культурологічного і лексикографічного опису: 1) лінгвістичний аспект пов'язаний із внутрішньою структурою мови (у словниковій статті мають бути відображені фонетичні, граматичні і семантичні характеристики); 2) культурологічний аспект пов'язаний із відображенням взаємозв'язку мови й культури (уможливлює відображення у словникові вербалізованих концептів, які мають/не мають еквівалентів в інших мовах), а також культурно-національної ментальності); 3) лексикографічний аспект дає змогу побудувати словникову статтю за правилами лексикографії, виходячи, звичайно, від типу словника.

Пропонований «Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть» відображає і таку особливість сучасної лексикографії, як синтезувальний (за висловом Ю. Апресяна) характер не тільки щодо об'єднання теоретичних і прикладних аспектів наукових досліджень, а й щодо синтезу філології і культури в широкому розумінні цього слова. Втілена у словникові українська мова становить систематизований певним чином корпус лексичних одиниць, через які виражений навколишній світ українця XVI–XVIII ст. і його вподобання та уявлення про будь-яку сферу буття.

[54] Дидик-Меуш Г. Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть / *Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник*. Львів: Коло, 2018. С. 503–687 (А–Б).

REFERENCES

Batiuk, L. I. (1959). Leksyka Litopysu Samovydtsia. In *Doslidzhennia i materialy z ukrainskoi movy* (Vol. 1, pp. 24–36). Kyiv [in Ukrainian].

Deivis, N. (2001). *Yevropa: istoria* (P. Tarashchuk, O. Kovalenko, Trans.; 2nd ed.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Dydyk-Meush, H. (2008). *Ukrainska medycyna. Istoriia nazv*. Lviv [in Ukrainian].

Dydyk-Meush, H. (2018). *Kombinatoryka ukrainskoi movy XVI–XVIII st.: teoria, praktyka, slovnyk*. Lviv: Kolo [in Ukrainian].

Halas, B. (1995). *F. S. Shymkevych yak leksykohraf i ukrainske slovnykarstvo (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Uzhhorod [in Ukrainian].

Hensiorskyi, A. I. (1961). *Halytsko-Volynskyi litopys (leksychni, frazeolohichni ta stylistychni osoblyvosti)*. Kyiv [in Ukrainian].

Hohokhiia, N. T. (2019). Militaryzatsiia dyskursu dytyny v URSR v 1929–1939 rr. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 5 (328), 81–94 [in Ukrainian].

Horetskyi, P. I. (1963). *Istoriia ukrainskoi leksykohrafii*. Kyiv [in Ukrainian].

Hrinchenko, B. (1907). Priedisloviie. *Slovar ukrainskogo yazyka* (Vol. 1). Kyiv [in Russian].

Hrushevskyi, M. (2008). [Review of the book: Slovar malorusskoi staryny, sostavliennyi v 1808 g. By V. Ya. Lpmikovskiy]. In *Tvory u 50-ty tomakh* (Vol. 14, pp. 232–233). Lviv [in Russian].

Hrynchyshyn, D. & Chikalo, M. (Eds.). (1994–2017). *Slovnyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (Vol. 1–17). Lviv [in Ukrainian].

Hrytsenko, S. (2013). Zapozychennia yak dzherelo zbahachennia viiskovoi leksyky XVI–XVII st. In H. Dydyk-Meush (Ed.), *Pysemni pamiatky: vid kartoteky do slovnyka* (pp. 41–89). Lviv [in Ukrainian].

Humetska, L. L. (1967). Istorychnyi slovnyk ukrainskoi movy (deiaki aspekty teorii i praktyky ukladannia slovnyka). *Movoznavstvo*, 1, 44–49 [in Ukrainian].

Humetska, L. L. (Ed.). (1977–1978). *Slovnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st.* (Vol. I–II). Kyiv [in Ukrainian].

Khalymonenko, H. I. (1993). *Tiurkska viiskova leksyka u movlenni ukrainskoho kozatstva*. Kyiv [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. (Ed.). (1994). *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna* (Vol. 4). Lviv [in Ukrainian].

Lytovchenko, I. (2015). Antonimiia u viiskovii leksytsi ukrainskoi movy. *Tendentsii rozvytku ukrainskoi leksyky ta hramatyky*, 2, 119–125 [in Ukrainian].

Lyzanec, P. N. (1976). *Vengerskiie zaimstvovaniia v ukrainskikh govorakh Zakarpatiia. Vengersko-ukrainskiie mezhiazykovyie sviazi*. Budapest [in Russian].

Nimchuk, V. (2008). Naddnistrianski dialektni rysy v «Yevseviiemu Yevanhelii 1283 roku». *Visnyk Prykarpatskoho universytetu: Filolohiia (movoznavstvo)*, XIX–XX, 3–17 [in Ukrainian].

Nimchuk, V. V. (2002). Ye. Tymchenko – osnovopolozhnyk ukrainskoii naukovoii istorychnoii leksykohrafii. In *Ye. Tymchenko, Materialy do slovnyka pysemnoi ta knyznoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.*: u 2-kh kn. (p. 5). Kyiv; New York [in Ukrainian].

Poulet, G. (1969). Phenomenology of Reading. *New Literary History*, 1, 53–68 [in Ukrainian].

Pylypchuk, D. (2020). *Slovnyk ukrainskoii movy: 1596–2018. Bibliohrafichnyi pokazhchyk*. Kyiv [in Ukrainian].

Rybalka, Ya. I. (1998). *Struktura tematychnoi hrupy «viiskova leksyka kozatstva» v ukrainskii movi XVI–XVIII st*. Dnipro [in Ukrainian].

Rohal, M. S. (1965). Tiurkski leksychni zapozychennia v ukrainskykh litopysakh kintsia XVII – pochatku XVIII st. In *Z istorii ukrainskoi ta inshykh slovianskykh mov* (pp. 171–192). Kyiv [in Ukrainian].

Shapran, D. P. (2016). Militarna metafora v ukrainskii marketynhovii terminolohii. *Filolohichni nauky*, 5 (32) [in Ukrainian].

Skrypnyk, M. V. (2013). *Militarna metafora yak odyn iz zasobiv verbalizatsii kontseptu Ukraina v rosiiskykh ZMI*. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua [in Ukrainian].

Skrypnyk, P. I. & Hruzin, D. V. (2009). Lomykovskyi Vasyl Yakovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* U 10-ty t. (Vol. 6). Kyiv [in Ukrainian].

Slovnyk malozrozumilykh sliv. (1986). In I. P. Chepiha (Ed.), *Lokhvycka ratushna knyha druhoi polovyny XVII st.: Zbirnyk aktovykh dokumentiv* (pp. 217–219). Kyiv [in Ukrainian].

Slovnyk zastarilykh sliv i yurydychnykh terminiv. (1990). In M. F. Kotliar (Ed.), *Torhivlia na Ukraini (XIV – seredyna XVII st.): Volyn i Naddniprianshchyna* (pp. 357–368). Kyiv [in Ukrainian].

Slovnyk zastarilykh sliv i yurydychnykh terminiv. (1991). In V. V. Nimchuk (Ed.), *Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644)* (pp. 325–331). Kyiv [in Ukrainian].

Slovnyk zastarilykh sliv, znachen i yurydychnykh terminiv. (2008). In M. Krykun, O. Piddubniak (Eds.), *Dokumenty Bratslavskoho voievodstva (1566–1606)* (pp. 1039–1067). Lviv [in Ukrainian].

Slovnyk zastarilykh ta malovzhyvanykh sliv. (1971). In Ya. I. Dzyra (Ed.), *Litopys Samovydtsia* (pp. 182–187). Kyiv [in Ukrainian].

Slovnyk zastarilykh, malovzhyvanykh ta aktovykh sliv i vyraziv. (1971). In O. Bevzo (Ed.), *Lvivskyi litopys i Ostrozkyi litopysets. Dzhereloznavche doslidzhennia* (pp. 165–169). Kyiv [in Ukrainian].

Slovnyk. (1981). In V. V. Nimchuk (Ed.), *Dilova mova Volyni i Naddniprianshchyny XVII st. Zbirnyk aktovykh dokumentiv* (pp. 303–309). Kyiv [in Ukrainian].

Stock, B. (1990). *Listening for the Text: on the Uses of the Past*. Philadelphia [in English].

Tymchenko, Ye. (Ed.). (1930–1932). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka* (Vol. 1–2). Kharkiv; Kyiv [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv [in Ukrainian].

Yanovskyi, N. M. (1803–1806). *Novyi slovotolkovatiel, raspolozhennyi po alfavitu soderzhashchii raznyia v Rossiiskom yazykie vstrechiaiushchiiesia inostrannyia riechieniia i Tekhnicheskiia terminy* (Ch. 1–3). Saint Petersburg [in Russian].

Yaremko, Ya. P. (1997). *Formuvannia ukrainskoi viiskovoi terminolohii*. Drohobych [in Ukrainian].

Yatsenko, N. O. (2009). *Formuvannia nazv viiskovoho odiahu v ukrainskii movi*. Kyiv [in Ukrainian].

Andriianova, O. Ya. (2011). *Viiskovo-morska terminolohiia ukrainskoi movy: etapy formuvannia ta semantyky*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Kravchenko, V. V. (1996). *Narysy z ukrainskoi istoriohrafii epokhy natsionalnoho vidrodzhennia (druha polovyna XVIII – seredyna XIX st.)*. Kharkiv [in Ukrainian].

Murashko, L. V. (1997). *Ukrainska viiskova leksyka v yii istorychnomu rozvytku (viiskovi zvannia ta posady)*. Kyiv [in Ukrainian].

Mykhailenko, T. D. (1996). *Intra- ta ekstralinhvistychni aspekty formuvannia i funktsionuvannia viiskovoi terminosystemy v natsionalnykh movakh (na materiali rosiiskoi, nimetskoi ta ukrainskoi mov)*. Kyiv [in Ukrainian].

Moisiienko, M. (2006). *Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st.* Zhytomyr [in Ukrainian].

Onatskyi, Ye. (1960). *Ukrainska mala entsyklopediia* (Vol. 7). Buenos Aires [in Ukrainian].

Tkach, F. Ye. (1954). *Yazyk dielovykh dokumentov kantseliarii B. Khmielnitskogo: leksika i frazieologii*a. Lviv [in Russian].

Turovska, L. V. (2005). *Viiskovi zvannia ta posady v Ukraini: Istoryko-henetychnyi aspect vyvchennia ukrainskoi viiskovoi terminolohii*. Kyiv; Irpin [in Ukrainian].

Hanna DYDYK-MEUSH
Doctor of Sciences in Philology
Senior Researcher at the Ukrainian Language Department
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine
Professor of Philology, Humanities Faculty
Ukrainian Catholic University
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7384-5782
e-mail: hanna.dydykmeush@gmail.com

A LINGUISTIC PORTRAIT OF A UKRAINIAN OF THE 16TH – 18TH CENTURIES AS THE DISPLAY OF MILITARY CULTURE. LEXICOGRAPHY

The article elucidates crucial aspects of diachronic linguistics: the importance of written texts, the characteristics of a language historian as a researcher, the specifics of compiling historical dictionaries of the Ukrainian language, and their difference from modern literary language dictionaries. Solving these issues will allow us to present as complete as possible features of the military vocabulary of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries in a historical dictionary.

Alongside, opinions on the authorship of the first historical dictionary of the Ukrainian language «O Malorossii. O drevnikh obychaiakh malorossiiskikh, o sluzhbe voinskoi i grazhdanskoi, o chinakh i dolzhnostiakh chinovnikov. Po alfavitu» (1808), which is traditionally associated with Vasyl Lomykovskyi (1777 – around 1848) as its compiler, and Oleksandr Lazarevskyi as a publisher, who published a manuscript «Slovar malorusskoi stariny» (1894), are given.

What is more, the author argued characteristics of the military vocabulary of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries from the standpoint of combinatory linguistics and the importance of word lexicographic codification by the connectivity method. Traits of the interpretation of phrases in small dictionaries (glossaries), as appendices to the texts of Ukrainian monuments, published in recent decades, are confirmed. A combinatory approach in lexicography contributes

to a more accurate reproduction of the language situation of the past in general and a language portrait of Ukrainians, native speakers in particular.

Keywords: Ukrainian written monuments, historical lexicography, language portrait, military culture, military vocabulary, combinatory linguistics, connectivity.